

Acaryan tarixi həqiqəti necə etiraf etmişdi?

Hay alimi Bakı məclisində türk dilinin ermənicəyə təsirini faktlarla sübuta yetirib

26 fevral - 6 mart 1926 tarixləri arasında Bakı şəhərində keçirilən Birinci Türkoloji Qurultayı XX əsrin əvvəllərində Türk xalqlarının mədəni həyatında baş verən ən mühüm hadisələrdən biri kimi tarixə düşdü. Qurultay Sovet İttifaqındakı türkdilli xalqların dil, ədəbiyyat, əlifba, etnoqrafiya kimi problemlərini müzakirə etmək məqsədilə təşkil olunmuş böyük bir tədbir idi. Bu tədbir Türk xalqlarının mədəni integrasiyasında əhəmiyyətli bir mərhələ təşkil etdi. Geniş miqyasda və böyük coğrafiyada yaşayan türkdilli xalqları maraqlandıran bir sıra mühüm məsələlərin müəyyən edilməsi, müzakirəsi, hazırlanması və daha sonra həyata keçirilməsi baxımından fəvqəladə əhəmiyyətə malikdir.

Qurultaya SSRİ sərhədləri daxilində yaşayan Türk xalqları ilə yanaşı, xarici qonaqlar, alimlər, dilçilər, tarixçilər, şairlər, yazıçılardan ibarət ümumilikdə 131 nümayəndə qatıldı. İştirakçılar arasında Ermənistan nümayəndələri də vardı. Heyətə Qaraqoyunlu dərəsindən olan azərbaycanlı ziyalılardan biri – Bala Əfəndiyev başçılıq edirdi. Qurultayın 15-ci iclasında onun İrəvan və Qərbi Azərbaycanın azərbaycandilli məktəblərində latın əlifbası ilə ana dilinin tədrisinin vəziyyəti haqqında məruzəsi dinlənilib. Qərbi Azərbaycanda yeni türk əlifbasının tətbiqi hərəkatına rəhbərlik edən Bala Əfəndiyev 1920-ci illərin sonlarında Azərbaycana dəvət edilir. Amma az sonra onun başlatdığı hərəkat zəifləyir. İndi də xatırlanır ki, Əfəndiyev Qərbi Azərbaycanda dil kursları açmış, yeni əlifba ilə dərslər keçmiş, bu ideyanın əhəmiyyətini izah edən məruzələrlə çıxış etmişdir. Onun fəaliyyəti nəticəsində İrəvan və ətraf bölgələrdə Azərbaycan məktəbləri latın qrafikasına keçməyə başlayıb, Azərbaycan dilində mətbu orqanlar çap edilib.

Həbsin səbəbi qurultayda iştirak idi

Ermənistan heyətində digər nümayəndə erməni alimi, türkoloq-professor Hacıyev Acaryan idi. Qurultayda Acaryanın çox maraqlı məruzəsi olur: “Türk və erməni dillərinin qarşılıqlı təsiri”. Acaryanın məruzəsi 1937-ci ildə onun məhkəmə prosesində qarşılaşdığı ittihamların əsası olur. Bunlar “burjua milliyyətçiliyi” və “antiinqilabi fəaliyyət” kimi ümumi ittihamlar idi. Acaryan 1937-ci ildə bu ittihamlarla deyil, Bakıdakı tədbirə qatıldığına görə həbs edilir və təxminən 18 ay həbsdə qalır.

Erməni tarixində “Erməni dilçiliyinin atası” olaraq tanınan Hacıyev Acaryan türk dilindən ermənicəyə 4 mindən çox sözün keçdiyini bildirir. O, məruzəsində bu fikrini nümunələrlə isbatlayır. Acaryanın 1902-ci ildə Moskvada Lazarev İnstitutunun nəşr etdiyi və tam adı “Türk dilindən ermənicəyə keçən sözlər: İstanbul erməni xalq ləhcəsinin Van, Qarabağ və Yeni Naxçıvan dialektləri ilə müqayisə edərək” kitabı (Ermənicə: “Թուրքերէնէ վրայառնուի բառերը Պոլսի հայ ժողովրդական լեզուին մէջ համեմատութեամբ վերլի, Ղարաբաղի եւ Նոր-Նախիջեւանի բարբառներուն”, Moskva-Vagharshapat (1902)) nəşr olunub.

Kitabda türkcədən ermənicəyə keçən sözlərin sayı 4262-dir. Acaryan sonra 4 cildlik “Erməni dilinin etimologiya lüğəti” (“Հայերէն Արմատաւան Բառարան”) (1926-1935)) kitabında bunlardan geniş şəkildə bəhs edir. Acaryan daha əvvəlki tədqiqatlarında, 1902-ci ildə nəşr olunmuş adıçəkilən kitabında bildirir ki, erməni əlifbası ilə yazılı dil olaraq meydana çıxan qədim Ermənicədə – Qrabarda türkcə sözlər çox olmasa da vardır. Bu isə o deməkdir ki, 1071 Malazgirt savaşından əvvəl də bu coğrafiyada türklər yaşayıb və türk dilindən ermənicəyə çox sayda sözlər keçib.

Erməni çəkməçinin alim oğlu

Acaryan kimdir? Erməni alim, professor Hacıyev Acaryan İstanbulda çəkməçi ailəsində doğulub. Erməni məktəbində oxuyub, sonra Parisdə, Sorbon Universitetində ali təhsil alıb. O, 1917-ci ildə Parisdə erməni dili üzrə XIII konfransa qatılır və erməni-türk dil münasibətlərindən bəhs edən iki hesabat təqdim edir. 1898-ci ildə ali məktəbi bitirən Acaryan Cənubi Qafqaza gəlir və həyatını elmə həsr edir. Erməni dilçiləri arasında “Erməni dilçiliyinin atası” olaraq tanınan Hacıyev

Acaryan türk dilindən ermənicəyə 4 mindən çox sözün keçdiyini bildirir. Bakı qurultayında Acaryanın təqdim etdiyi məruzə onun illərlə çalışdığı türk-erməni dil münasibətlərinə və onların tarixinə aiddir.

Əslində, türk dilindən ermənicəyə və ermənicədən türkcəyə keçən sözlər haqqında ilk məlumatı XVII əsrdə səyyah Evliya Çelebi verib. Onun səyahət qeydlərində nümunə olaraq təqdim etdiyi belə sözlərdən onlarla nümunə mövcuddur. Sonralar məşhur dilçi Robert Dankoff “Çelebinin lüğəti” adlı əsərində bunlardan bəhs edib. Digər alimlər də həm Ermənistan, həm Azərbaycan, həm də Türkiyədə ermənicədən türkcəyə və türkcədən ermənicəyə keçən sözlərdən bəhs ediblər. Bunlar arasında ən geniş tədqiqat Hacıyev Acaryana aiddir. Acaryanın kitabında toplanan sözlərin kökü, etimologiyası, erməni dilində səslənmə forması, hansı bölgədə necə istifadə edilməsi geniş şəkildə araşdırılıb. O, erməni xalq dilində olan sözləri diqqətlə toplayaraq İstanbul ləhcəsində danışılan sözlərlə müqayisə edib, sistemləşdirmiş və bu sözlərin Van, Qarabağ və Yeni Naxçıvan dialektləri ilə müqayisəsini aparıb.

Dvin, Ani və Qars erməni knyazlıqları iddiaları saxtadır

Acaryan Birinci Türkoloji Qurultaydakı məruzəsinin girişində ermənilərlə türklərin ilk əlaqələrindən bəhs edib. O, deyirdi ki, 1021-ci ildə türklər “Armeniya” coğrafiyasına daxil olarkən bu ərazilərə heç də yabanc deyildilər, ona qədər də türklərlə ermənilərin əlaqələri olmuşdu. Səlcuqluların bölgəyə gəlməsindən əvvəl erməni dilində işlədilən kəlmələr bunun ayanı sübutdur. Onun bu fikri o gün üçün də, müasir tarix üçün də yeni baxış idi. Yeni türklərin ən qədim zamanlardan Anadolu coğrafiyasında məskunlaşdığını sübut edən önəmli təsbit idi. Doqquz əsr boyunca ermənilər müxtəlif türk-tatar

tayfaları (selçuqlular, tatarlar, türkmənlər, özbəklər, Azərbaycan türkləri və osmanlılar) ilə yan-yana yaşayıblar. Birgəyaşayış mədəni həyatın müxtəlif sahələrində qarşılıqlı təsirlərə səbəb olub.

Acaryan çıxışında selçuqlulardan əvvəlki dövr erməni-türk münasibətlərinə də toxunub. Belə obyektiv yanaşma çox əhəmiyyətli idi. Acaryan “Türk dilindən ermənicəyə keçən sözlər: İstanbul Erməni xalq ləhcəsinin Van, Qarabağ və Yeni Naxçıvan dialektləri ilə müqayisə edərək” (1902) əsərinin girişində bu münasibətləri belə ifadə edir: “Türklərlə ermənilər arasında əlaqələr eramızdan əvvəlki əsrlərə uzanır. 1021-ci ildə Toğrul bəyin komandanlığında türk akımcılar Armeniya coğrafiyasına daxil olduqları tarixdən etibarən münasibətlər genişlənməyə başlayıb. Türklər (Van) ərazisindən keçərək Naxçıvana yaxınlaşdılar, oradan geri dönərək İrana girdilər. Toğrul bəy bütün İrani öz nəzarəti altına alaraq burada İran-türk hakimiyyətinin təməlini atdı. 1042-ci ildə Toğrul bəy yenidən ermənilərin yaşadığı ərazilərə girdi, Nik vilayətinə yaxınlaşdı, erməni kralı II Gagikı məğlub edərək Vana döndü”. Tarixi xatırlamaqla o, erməni dilinə xeyli sayda türkcə sözün keçdiyini əsaslandırmaq istəyib.

O, bizim eradan əvvəl türkcədən ermənicəyə sözlərin keçidini qiymətləndirərək, bu ərazilərdə daha əvvəlki əsrlərdə də türk tayfalarının yaşadığını və güclü mədəniyyətə sahib olduğunu sübut edir. Səlcuqluların hücumundan sonra isə daha geniş coğrafiyada bu dil təsirli bir hala gəlir.

Acaryanın tarixə baxışı da çox maraqlıdır. Onun kitabında oxuyuruq: “Üçüncü dəfə 1047-ci ildə Toğrul yenidən bölgəyə hücum etdi, Vana girərək buradakı iyirmi dörd qəzani fəth etdi və beləliklə, onun idarəsi altındakı torpaqlar Qafqaza qədər uzandı. Bir il sonra – Türklərin dördüncü yürüşü zamanı onlar Pasen (Pasin) və Qarine (Ərzurum) gəldilər, bölgənin cənubuna qədər olan bütün torpaqlara sahib oldular. Bir neçə uğurlu yürüşlər edən Toğrul bəy öldükdən sonra digər ərazilərin fəthini davamçısı Alparslan buraxdı. O da bu əraziləri daha uzaqlara – Kayseriyə qədər genişlətdi. Onun oğlu və varisi olan Məlik Şah (1086-1092) isə bütün Armeniyanı öz hakimiyyəti altına aldı. Məlik Şahın ölümü ilə burada digər bölgə xalqlarına aid əmirliklər yarandı; onlardan biri Şah Arminin nəzarətində olan (Van gölünün şimal-qərb ətrafı) əmirliklər idi”. O qeyd edir ki, bu əmirliklər Səlcuqlu dövlətinə tabe idilər. Bu həm də o deməkdir ki, həmin dövrdə ermənilərə aid müstəqil, yarım müstəqil dövlət olmayıb. Yəni Dvin, Ani və Kars erməni knyazlıqları ilə bağlı bütün iddialar tamamilə saxtadır.

Türkcədən ermənicəyə 4 mindən çox söz keçib

Acaryan qurultaydakı çıxışında daha çox dil məsələləri üzərində dayanır. Onun vurğuladığı nöqtə iki yönli dil mövzusunda: yalnız türkcədən ermənicəyə sözlər, ifadələr deyil, eyni zamanda, Azərbaycan/Türkiyə türkcəsi dialektlərində ermənicə sözlərin də olduğu qeyd olunur. Bu, regional qarşılasmalar və uzunmüddətli dil təmasının tipik

nəticəsidir. O, qurultayda türk dilinin erməni dilinə böyük təsirdən bəhs edir. Acaryan hələ 1902-ci ildə bu mövzuda apardığı geniş tədqiqatdan nümunələr gətirir və İstanbul, Van-Qarabağ və Naxçıvan-Don ləhcələrindəki türkcə kəlmələri qeyd edir. Bunların sayı 4 mindən çoxdur. İstanbul ədəbi türkcəsi ərəb və fars sözləri ilə dolu olduğu kimi, bir çox bölgədə erməni şifahi dili də türkcə sözlərlə zəngindir. Bəzən tam türkcə cümlələr də istifadə olunur. Ümumiyyətlə, isimlər, bəzən sifətlər və çox nadir hallarda feillər bir dildən digərinə alınır. Saylar, bağlayıcılar və zərflər alınmır. Ancaq erməni dilinə bütün bu dil elementləri eyni dərəcədə nüfuz edib. Bir çox sahələrdə 70, 80 və 90 faiz nisbətində türkcə formalar istifadə olunur. Məsələn, o qeyd edir ki, Rodostoda işlənən 99 faizə qədər bütün rəqəmlər saf türkcədir.

Kiçik Asiyanın qərb bölgəsi, Kipr, Bolqarıstan, Şərqi Rumeli, Rumıniya, Bessarabiya və həmçinin İran və Qafqazın bəzi kəndlərində türk dilinin erməni dilinə təsiri o qədər güclü idi ki, ermənilər öz ana dillərini demək olar ki, tamamilə itirmişdilər. Bu hadisə bir neçə yüz il əvvəl baş vermişdi. 1530-cu ildən etibarən, bəzi Avropa ölkələrindəki ermənilər öz dillərini unudaraq tatar

keçib. Acaryan bu məsələdə də haqlıdır ki, Qrabar kilsə dili idi. Qrabarın istifadə sahəsi çox dar olduğundan türk dilinin bu dilə təsiri az olması təbii idi.

Ancaq yenə də belə sözlər vardır. Haqlı olaraq, azərbaycanlı tədqiqatçı Sarlan Həsənov “Erməni dilində Azərbaycan-Türk mənşəli sözlər (XIII-XX əsrlərin ədəbi ədəbiyyat materialları və Erməni dilinin lüğətləri əsasında)” adlı əsərində belə sözlərdən bəhs edir. Məsələn: sen (sən), gız (qız), ben (mən), keşış (ruhani), yoru (yürü), gıyotur (götür-allə), soz (söz-kelime), yazıxlarme (yazıq anlamında), tyagı (Tanrı), altın (altın, qızıl), çeztı (çözdü), xıltardı (xilas etdi, qurtardı) və s. sözlər qrabar ədəbiyyatında mövcuddur.

Bu sözlər Hovvannes Yerzqatsinin şəirlərindən alınıb. Hovvannes Yerzingatsi ilə eyni dövrdə yaşamış Mxitar Qoş, Hovhannes Tlqurantsi, Qriqor Ahtamartsı, Mkrtiç Nağasın, Nahabet Kuçak’ın da günümüzə çatmış əsərlərində rast gəlinir. Bu sözlər ədəbi dilə gətirilməzdən əvvəl xalqın dilində istifadə olunub. Bu, yenə də o tezisi isbat edir ki, 1071-dən sonra deyil, türk tayfaları daha əvvəllər bu ərazilərdə yaşayıblar. Erməni türkoloq Sevortyanın bu fikirləri də dəyərli və əhəmiyyətlidir: “...bu sözlər üzə qəslərdən bu yana erməni danışq dilində hər kəs tərəfindən qəbul edilmiş türkızməldir”.

Acaryanın dil etirafı

Acaryanın qurultaydakı çıxışı həm erməni, həm də türk dilçilik tarixində ikiyeönli dil mövzusunı elmi müstəvidə müzakirə edən ən erkən və ən balanslı təqdimatlardan biri kimi qəbul edilməlidir. Onun nümunə olaraq gətirdiyi bostan, kavuk, kef, kefir, kavurma, kuzu kimi sözlər türkcədən ermənicəyə keçmiş və möiştədə geniş istifadə olunan terminlər arasındadır. Bu durum dil əlaqələrinin yalnız akademik deyil, gündəlik həyatda da dərin izlər qoyduğunu göstərir. Dilçilik baxımından, bu cür qarşılıqlı təsirlər, xalqların tarixi yaxınlığının və mədəni təsirinin göstəricisi olaraq qiymətləndirilə bilər. Hacıyev Acaryan ermənicə-türkcə dil münasibətləri kontekstində bir dildən digərinə keçən sözlərin analizi, ləhcə səviyyəsində türk dilinin təsiri və ədəbi danışq dili arasındakı fərqlər üzərində mühüm düşüncələr ortaya qoyub. Acaryan lüğətçilik, etimologiya və ləhcələr üzərindəki tədqiqatları ilə erməni dil tədqiqatlarının əsas struktur daşlarını təşkil edir.

Hacıyev Acaryan pedaqoq kimi çoxlu tələbə yetişdirib, akademik müəssisələrin inkişafına töhfə verib. Onun tədqiqatları yalnız ermənicəni deyil, ümumilikdə dilçilik metodlarını da əhatə edir. Bu tədqiqatlar müqayisəli dilçilik baxımından da əhəmiyyətli. Erməni ləhcələrində, xüsusilə Osmanlı dövründəki erməni icmalarında, ya da Osmanlı sərhədləri içindəki ermənicə danışılan bölgələrdə türkcədən keçən sözlərin daha geniş olduğu görünür. Ermənicəyə keçən sözlərin böyük hissəsi danışq dili, ləhcələr, gündəlik danışq dilindən gəlir. Ancaq Acaryanın tədqiqatları hər bir sözün bir-bir siyahıya alınması ölçüsündə detallı bir kataloqdan daha çox “müəyyən ləhcələrdə müşahidə olunan türk mənəbli sözlər” üzərindəki qiymətləndirmə xarakteri daşıyır.

Yerli ləhcələrdə Osmanlı ermənicəsi danışılan bölgələrdə türk dilinin təsiri daha açıqdır. Acaryan qurultayda misal gətirdiyi sözlərin “dil saflığını pozan unsurlar” deyil, xalqların tarixi və mədəni yaxınlığının sənədləri olaraq görülməsi gərəkdliyini vurğulayır. O deyirdi: “Son olaraq ümidimi ifadə edirəm ki, bu məsələlərin erməni və türk alimləri tərəfindən ortağ şəkildə araşdırılması elmə və qarşılıqlı anlayışa xidmət edəcəkdir”.

Acaryana görə, türk və erməni dilləri yüz illər boyu yan-yana yaşayıb və bu iki dilin qarşılıqlı təsiri o qədər güclüdür ki, ermənicə ilə bu qədər yaxın təmas qurmuş başqa bir dil göstərmək çətindir. O, etiraf edirdi ki, bu qarşılıqlı təsirlərin araşdırılmasının yalnız dilçilik elmi üçün deyil, həm də tarixi və mədəni dəyərə malik olduğunu düşünür; çünki xalqların tarixi dilin tarixində də əks olunur...

Qafar ÇAXMAQLI,
XQ-nin Türkiyə müxbiri